คำนำ

จากการดำเนินงานส่งเสริมการปลูกไม้โตเร็ว รวมทั้งไม้ไผ่บนพื้นที่ทำกินของเกษตรกรแต่ละรายบุคคลในพื้นที่โครงการหลวง ภายใต้โครงการป่าชาวบ้านในพระราชูปถัมภ์ของสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีมาตั้งแต่ ปี พ.ศ.2537 เป็นต้นมา โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อต้องการให้เกษตรกรในพื้นที่โครงการหลวงมีไม้ไว้ใช้สอยในชีวิตประจำวัน และเมื่อเหลือใช้ก็สามารถแปรรูปและจำหน่ายเป็นรายได้เสริมแก่ครอบครัวได้ส่งผลให้การเข้าไปลักลอบตัดไม้จากป่าธรรมชาติลดลง และนำไปสู่การช่วยลดความขัดแย้งระหว่างเจ้าของรัฐกับชุมชน และในที่สุดเกษตรกรมีความหวงแหนและตระหนักถึงความสำคัญของการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมบนพื้นที่สูง ปัจจุบัน (ปี พ.ศ. 2552) มีพื้นที่ปลูกป่าชาวบ้านในพื้นที่โครงการหลวงทั้ง 38 แห่ง รวมทั้งสิ้น 6,159.23 ไร่ จำนวนเกษตรกรผู้ปลูกป่าชาวบ้าน 4,596 คน

ต่อมาในปี พ.ศ. 2550 สถาบันวิจัยและพัฒนาพื้นที่สูง (องค์การมหาชน)ได้นำแนวทางการดำเนินงานโครงการป่าชาวบ้านฯ ของมูลนิธิโครงการหลวงไปขยายผลในพื้นที่โครงการขยายผลโครงการหลวง ปัจจุบันมีพื้นที่เป้าหมาย รวมทั้งสิ้น 27 พื้นที่ นอกจากนี้ได้ขยายผลองค์ความรู้การดำเนินงานโครงการป่าชาวบ้านฯ ไปสู่พื้นที่สูงอื่นๆ ประกอบด้วย พื้นที่โครงการถ่ายทอดองค์ความรู้โครงการหลวงและพัฒนาศักยภาพชุมชนบนพื้นที่สูง และโครงการขยายผลโครงการหลวงเพื่อแก้ปัญหาการปลูกฝิ่นอย่างยั่งยืน

ดังนั้นเพื่อให้การดำเนินงานโครงการป่าชาวบ้านฯ ตามแนวทางของมูลนิธิโครงการหลวงมีประสิทธิภาพและเกิดประสิทธิผลอย่างชัดเจน สถาบันวิจัยและพัฒนาพื้นที่สูง (องค์การมหาชน) จึงได้จัดทำคู่มือการปลูกป่าชาวบ้านขึ้น คณะผู้จัดทำหวังเป็นอย่างยิ่งว่าคู่มือเล่มนี้จะเป็นประโยชน์สำหรับเกษตรกรผู้ปลูกป่าชาวบ้านทั้งรายเก่า และรายใหม่ รวมทั้งผู้สนใจทั่วไปได้เป็นอย่างดี

สำนักพัฒนา

สถาบันวิจัยและพัฒนาพื้นที่สูง (องค์การมหาชน)

พฤษภาคม 2553

สารบัญ

หน้า

ความเป็นมาและความสำคัญของโครงการป่าชาวบ้านฯ 3
วัตถุประสงค์ของโครงการป่าชาวบ้านฯ 4
เป้าหมายของโครงการป่าชาวบ้านฯ 4
หลักการดำเนินงานโครงการป่าชาวบ้านฯ 4
ประโยชน์ของการปลูกไม้ในโครงการป่าชาวบ้าน
- ประโยชน์ทางตรง 5
- ประโยชน์ทางอ้อม 5

รูปแบบการปลูกป่าชาวบ้าน 6
วิธีเตรียมหลุมและการปลูกต้นไม้ 7
ชนิดพันธุ์ไม้โครงการป่าชาวบ้านฯ
- กระถินดอย (Acacia confusa Merr.) 8
- เมเปิลหอม (Liquidambar formosana Hance) 9
- จันทร์ทองเทศ (Fraxinus griffithii C. B. Clarke) 10
- การบูร (Cinnamomum camphora) 11
- ไผ่หม่าจู๋หรือไผ่หวานอ่างขาง Dendrocalamus latiflorus 12
- ไผ่ลี่จู๋ หรือไผ่หยก (Bambusa oldhamii) 12
- ไม้ท้องถิ่น 13

การดูแลรักษาและการจัดการหลังการปลูก
- การปลูกซ่อม (Replacement planting) 14
- การกำจัดวัชพืช (Control of weeding) 14
- การใส่ปุ๋ย (Fertilization) 14
- การลิดกิ่ง (Prunning) 15

คู่มือการปลูกป่าชาวบ้าน

ความเป็นมาและความสำคัญของโครงการป่าชาวบ้านฯ

เมื่อปี พ.ศ.2525 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริให้โครงการหลวงดำเนินการศึกษาวิจัยไม้โตเร็วที่สถานีเกษตรหลวงอ่างขาง เพื่อหาพันธุ์ไม้ที่สามารถนำไปใช้ประโยชน์ในด้านต่างๆ คือ ปลูกเป็นป่าเพื่ออนุรักษ์ต้นน้ำลำธาร เป็นไม้ใช้ประโยชน์ในครัวเรือน และเพื่อความสวยงามสำหรับการพักผ่อนหย่อนใจ โดยรวบรวมทั้งพันธุ์ไม้ท้องถิ่นบนที่สูงของไทยและพันธุ์ไม้จากต่างประเทศ พบว่ามีไม้โตเร็วและไม้ไผ่หลายชนิดที่สามารถเจริญเติบโตได้ดีบนที่สูงและพื้นที่ทั่วไปรวมประมาณ 20 ชนิด

ต่อมาเมื่อวันที่ 3 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2537 สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ได้เสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมศูนย์พัฒนาโครงการหลวงแกน้อย อำเภอเชียงดาว จังหวัดเชียงใหม่ และทรงทราบถึงปัญหาการขาดแคลนไม้ฟืนของเกษตรกรในพื้นที่ จึงโปรดให้มีการปลูกป่าไม้โตเร็วขึ้นเพื่อใช้เป็นเชื้อเพลิงสำหรับใช้ในครัวเรือนของเกษตรกร โดยทรงรับเป็นองค์อุปถัมภ์โครงการป่าชาวบ้านของมูลนิธิโครงการหลวง และตั้งแต่ปี พ.ศ. 2537 เป็นต้นมา มูลนิธิโครงการหลวงได้ดำเนินการส่งเสริมให้เกษตรกรในพื้นที่ศูนย์พัฒนาโครงการหลวงปลูกไม้โตเร็วบนพื้นที่ทำกินของเกษตรกร

วัตถุประสงค์ของโครงการป่าชาวบ้านฯ

1. เพื่อส่งเสริมให้เกษตรกรเป็นผู้ปลูก ดูแลรักษา และได้รับประโยชน์จากไม้ที่ปลูกโดยตรง
2. เพื่อเป็นการอนุรักษ์ และฟื้นฟูต้นน้ำลำธารในพื้นที่โครงการหลวงและขยายผลไปสู่พื้นที่สูงอื่นๆ

เป้าหมายของโครงการป่าชาวบ้านฯ

ส่งเสริมการปลูกไม้โตเร็ว ไม้ท้องถิ่น และไม้ไผ่บนพื้นที่ทำกินของเกษตรกรแต่ละรายบุคคล โดยเกษตรกรเป็นผู้ปลูก ดูแลรักษาไม้ที่ปลูกเอง และสามารถตัดฟันไม้มาใช้ประโยชน์ได้โดยอิสระ ทั้งนี้เพื่อให้เกษตรกรผู้ปลูก***มีไม้ใช้สอยในชีวิตประจำวัน*** และเมื่อเหลือใช้สามารถ***แปรรูปจำหน่ายเป็นรายได้เสริม***ให้ครอบครัว โดยไม่ต้องบุกรุกตัดป่าไม้ธรรมชาติ และสามารถฟื้นฟูอนุรักษ์แหล่งต้นน้ำลำธารในพื้นที่ให้กลับมามีความอุดมสมบูรณ์ต่อไป

หลักการดำเนินงานโครงการป่าชาวบ้านฯ

1. เป็นการดำเนินงานตามแนวพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเกี่ยวกับการปลูกป่า 3 อย่าง แต่ได้ประโยชน์ 4 อย่าง คือ ป่ากินได้ ป่าฟืน ป่าใช้สอยหรือสร้างบ้าน และประโยชน์ที่ 4 คือ ป่าเพื่อการอนุรักษ์
2. ปลูกในที่ซึ่งสำรวจแล้วว่าควรเป็น **"ป่าเพื่อการผลิต"** คือ เมื่อตัดฟันไม้มาใช้ประโยชน์แล้วจะไม่ก่อให้เกิดความเสียหายต่อสิ่งแวดล้อม
3. เน้นส่งเสริมการปลูกและการดูแลรักษาต้นไม้ที่ปลูกให้อยู่ในพื้นที่ทำกินของเกษตรกรแต่ละรายบุคคลหรือครัวเรือน
4. เกษตรกรสามารถตัดฟันไม้ที่ปลูกมาใช้สอยได้โดยอิสระ

ประโยชน์ของการปลูกไม้ในโครงการป่าชาวบ้าน

ประโยชน์ทางตรง

ใช้เป็นไม้ฟืน ถ่าน ทำค้างไม้ผล/ค้ำยันไม้ผล ร่มเงากาแฟ โรงเรือน คอกสัตว์ เพาะเห็ดหอม ใช้ใบทำหมอนสมุนไพร สกัดเอาน้ำมันหอมระเหย ซ่อมแซมบ้าน เฟอร์นิเจอร์ ของชำร่วย-ของที่ระลึก และไม้บอน (ไม้ล้อมเพื่อการจำหน่าย) นอกจากนี้ช่วยลดการตัดไม้จากป่าธรรมชาติ และลดปัญหาความขัดแย้งกับเจ้าหน้าที่ป่าไม้ เนื่องจากไม้ที่ส่งเสริมให้ปลูกนั้นไม่ใช่ไม้หวงห้าม การตัดไม้ของเกษตรกรมาใช้ประโยชน์นั้นจึงไม่ถือว่าเป็นความผิด ทำให้เกษตรกรมีไม้ใช้สอยเป็นของตนเอง

ประโยชน์ทางอ้อม

เป็นการฟื้นฟูแหล่งต้นน้ำลำธาร ที่อยู่อาศัยและแหล่งอาหารของสัตว์ป่า ช่วยให้เกิดความหลากหลายทางชีวภาพทั้งพืชและสัตว์ และเพิ่มความสวยงามเพื่อการท่องเที่ยว เกษตรกรเกิดความหวงแหนและตระหนักถึงความสำคัญต่อทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่นของตนเอง

รูปแบบ
การปลูกป่าชาวบ้าน

แปลง ระยะปลูก 2x2 เมตร

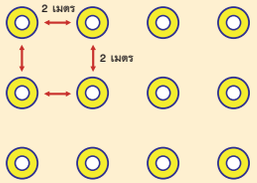

แบบแปลง (การปลูกเป็นพื้นที่กว้าง/เป็นผืน ไม่มีการปลูกพืชอื่นควบ) ระยะปลูก คือ 2x2 เมตร

วนเกษตร ระยะปลูก 2x4 เมตร

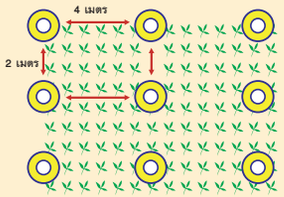

แบบระบบวนเกษตร (การปลูกเป็นพื้นที่กว้าง/เป็นผืนแล้วปลูกพืชเกษตรอื่นควบ) ระยะปลูก คือ 2x4 เมตร

แบบแนวรั้ว ระยะปลูก 2 เมตร

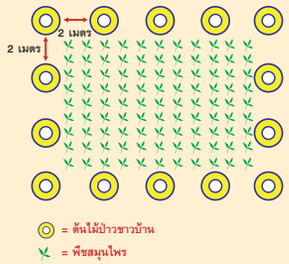

แบบแนวรั้ว/แนวถนน/หัวไร่ปลายนา ระยะปลูกแต่ละต้นห่างกันประมาณ 2 เมตร หรือตามความเหมาะสมของพื้นที่ โดยสามารถปลูก 1 แถว หรือ 2 แถว สลับฟันปลา หรือคู่ขนานก็ได้

วิธีเตรียมหลุมปลูกต้นไม้

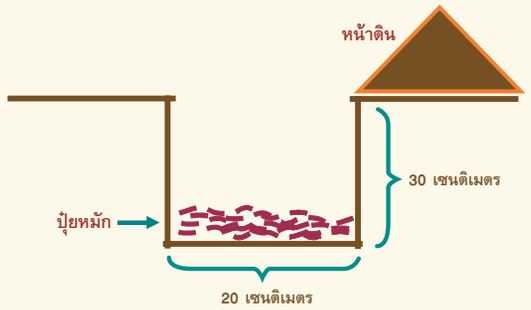

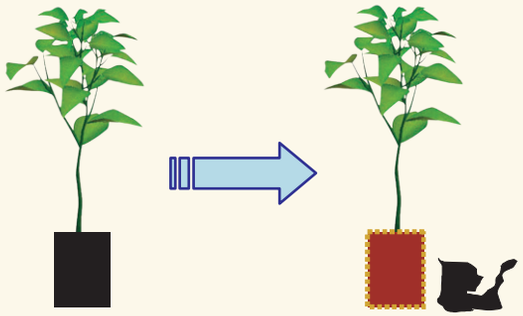

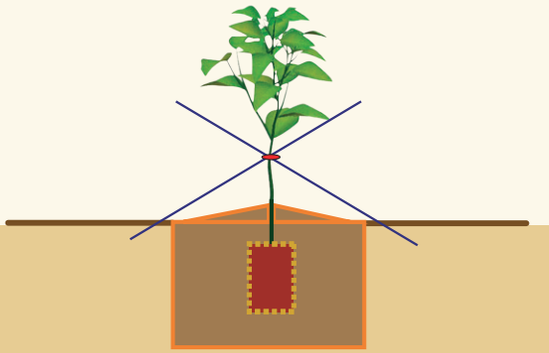

ปลูกป่าบนดอย มีไม้ใช้สอย ตามรอยพระราชดำรัส

การเตรียมหลุมปลูก ควรใช้จอบขุดหลุมให้มีขนาดประมาณ 20 x 30 เซนติเมตร โดยขุดทับจุดที่ปักหลัก แล้วรองก้นหลุมด้วยปุ๋ยคอก ปุ๋ยหมัก

การปลูกต้นไม้ เริ่มจากแกะถุงพลาสติกออก *(ข้อควรระวัง : อย่าให้ดินในถุงหลุดออกจากรากของกล้าไม้)* แล้ววางกล้าไม้ลงก้นหลุม และกลบดินโดยอัดดินให้แน่นบริเวณรอบๆ ต้น จากนั้นกลบดินให้สูงกว่าระดับผิวดินเล็กน้อย เพื่อป้องกันน้ำท่วมขัง ซึ่งอาจทำให้รากเน่าและตายได้ และควรใช้ไม้หลักปักเพื่อพยุงลำต้นของต้นกล้าไม้ให้โค่นล้มเมื่อมีลมพายุฝนพัด

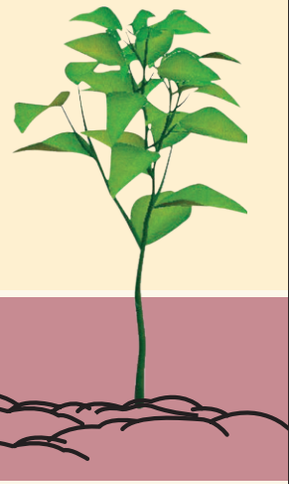

กระถินดอย

[*Acacia confusa* Merr.]

เป็นไม้ยืนต้นไม่ผลัดใบ ใบมีสีเขียวตลอดปี ลำต้นสูงปานกลาง ค่อนข้างบิดงอ มีส่วนเปลาตรงน้อย เปลือกสีเทาขาว เนื้อไม้แข็ง แก่นไม้มีสีดำ เหมาะสำหรับทำเครื่องมือการเกษตร การก่อสร้าง ฟืน ถ่าน เฟอร์นิเจอร์ และปลูกเพื่อปรับปรุงภูมิทัศน์

ACACIA
CONFUSA
MERR.

เมเปิลหอม

[*Liquidambar formosana* Hance]

เป็นไม้ผลัดใบที่มีลำต้นขนาดใหญ่และมีความเปลาตรง ยางมีกลิ่นหอม เรือนยอดมีรูปทรงสวยงาม เป็นพืชที่ทนความหนาวเย็นและทนลม ช่วงก่อนผลัดใบจะเปลี่ยนเป็นสีแดงดูสวยงาม เนื้อไม้ละเอียดสีเทาอมแดง เหมาะสำหรับการก่อสร้างภายใน สามารถเพาะเห็ดหอมได้ดี และดัดเป็นไม้บอนไซได้

LIQUIDAMBAR
FORMOSANA
HANCE

จันทร์ทองเทศ

[*Fraxinus griffithii* C. B. *Clarke*]

เป็นไม้ยืนต้นไม่ผลัดใบขนาดกลาง ลำต้นเรียบ เปลาตรง เนื้อไม้ละเอียด สีขาวอมเหลือง เหมาะสำหรับการก่อสร้าง ทำกรอบรูป และเฟอร์นิเจอร์ที่มีราคาแพง หรือประโยชน์ใช้สอยอื่นๆ ตามความต้องการ

FRAXINUS

GRIFFITHII C.B.

CLARKE

การบูร

[*Cinnamomum camphora*]

เป็นไม้ยืนต้นไม่ผลัดใบลำต้นขนาดใหญ่และมีความเปลาตรง ใบเขียวตลอดทั้งปี ทุกส่วนมีกลิ่นหอมการบูร เนื้อไม้สีเหลืองแดง เหมาะสำหรับปลูกเป็นร่มเงา ทำเครื่องเรือนและเฟอร์นิเจอร์ เช่น ตู้เสื้อผ้า กล่องใส่เครื่องประดับ และสกัดเป็นน้ำมันหอมระเหย ใบใช้ทำหมอนสุขภาพ เป็นต้น

CINNAMOMUM

CAMPHORA

ไผ่หม่าจู๋หรือไผ่หวานอ่างขาง

[*Dendrocalamus latiflorus*]

เป็นไผ่แบบกอลำขนาดใหญ่ประมาณไผ่ตง เส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 8-12 เซนติเมตร ลำสูง 15-25 เมตร มีสีเขียวสด สามารถปลูกเพื่อผลิตหน่อจำหน่ายในเชิงพาณิชย์ หน่อมีรสชาติอร่อย ใบมีขนาดใหญ่ เหนียว ไม่แตกหรือฉีกง่าย คนจีนจึงนิยมใช้ห่อขนมบะจ่าง ส่วนลำไผ่ใช้ทำโครงสร้างต่างๆ ได้ดี

ไผ่ลี่จู๋ หรือไผ่หยก

[*Bambusa oldhamii*]

เป็นไผ่แบบกอลำขนาดเล็ก หน่อมีรสชาติหวาน กรอบนุ่ม มีเส้นใยน้อย สามารถนำไปประกอบอาหารได้ง่าย จึงนิยมปลูกเพื่อการบริโภคหน่อเป็นหลัก และสามารถปลูกในเชิงพาณิชย์ได้

กลุ่มไม้ท้องถิ่น

สะเดา

ขึ้นอยู่กับสภาพพื้นที่แต่ละแห่ง ส่วนใหญ่เป็นชนิดที่ชุมชนในพื้นที่นิยมบริโภคและนำมาใช้ประโยชน์ในชีวิตประจำวัน เช่น สะเดา ขนุน อบเชย นางพญาเสือโคร่ง (ซากุระดอย) ลูกเนียง มะขามป้อม ขี้เหล็กบ้าน มะแขว่น ไผ่รวก ไผ่ซางหม่น ไผ่บงหวาน และไผ่หกหวานลำปาง เป็นต้น

การดูแลรักษา
และการจัดการหลังการปลูก

การปลูกซ่อม [Replacement planting]

คือ การปลูกต้นไม้แทนกล้าไม้ที่ตาย ควรดำเนินการปลูกซ่อมให้แล้วเสร็จก่อนที่ฤดูฝนจะหมด เพื่อให้กล้าไม้มีการเจริญเติบโตที่สม่ำเสมอ

การกำจัดวัชพืช [Control of weeding]

สามารถกระทำได้หลายวิธี ดังนี้

1. การกำจัดโดยวิธีกล (ใช้คนถาง ดาย หรือเครื่องจักรไถพรวน)
2. การกำจัดโดยชีวภาพ (ใช้พืชคลุมดิน สัตว์ และเชื้อโรคต่างๆ)

เครื่องมืออุปกรณ์การดูแลและจัดการต้นไม้

การใส่ปุ๋ย [FERTILIZATION]

การใส่ปุ๋ยจะช่วยให้ต้นไม้ที่ปลูกมีการเจริญเติบโตดี สามารถตั้งตัวได้เร็ว เพื่อรับสภาพกับอากาศในฤดูแล้ง และขึ้นปกคลุมพื้นที่ได้เร็ว ทำให้วัชพืชมีโอกาสขึ้นได้น้อยลงรวมทั้งลดการเหยียบย่ำจากสัตว์เลี้ยง ปุ๋ยที่นิยมใช้ คือ

ปุ๋ยยูเรีย (46-0-0) หรือ

ปุ๋ยสูตร 15-15-15

โดยใส่บริเวณรอบโคนต้น *และควรใส่ภายหลังการปลูกประมาณ 1 เดือน*

การลิดกิ่ง
[Prunning]

การลิดกิ่ง เป็นการกำจัดกิ่งไม้ที่ไม่ต้องการออก เพื่อลดตำหนิอันเกิดจากปุ่มหรือตา ทำให้รูปทรงต้นไม้ดีขึ้น ฤดูกาลลิดกิ่ง ควรทำในช่วงที่ต้นไม้หยุดการเจริญเติบโต (ช่วงฤดูแล้ง : มกราคม-เมษายน) วิธีการลิดกิ่ง ต้องตัดกิ่งแขนงด้านข้างออก โดยตัดให้ชิดกับลำต้น และต้องระมัดระวังไม่ให้เกิดรอยฉีกขาด การใช้กรรไกรตัดกิ่งและเลื่อยจะช่วยในการลิดกิ่งได้ผลดีขึ้น

ประโยชน์ของการลิดกิ่ง คือ ช่วยให้ลำต้นมีลักษณะดี มีการขยายในด้านความสูงเพิ่มมากขึ้น (ลำต้นมีความเปลาตรง) ช่วยกำจัดโรคและแมลงต่างๆ และไม้ที่ได้จากการลิดกิ่งสามารถนำมาใช้ประโยชน์เป็นฟืน ถ่านในครัวเรือน หรือนำมาใช้สอย ก่อสร้างที่เป็นชิ้นงานขนาดเล็ก หรือแปรรูปเป็นผลิตภัณฑ์จากไม้ขนาดเล็กจำหน่ายเป็นรายได้เสริมต่อไปได้

คณะผู้จัดทำ

ที่ปรึกษา

1. นายสุทัศน์ ปลื้มปัญญา	ผู้อำนวยการสถาบันวิจัยและพัฒนาพื้นที่สูง (องค์การมหาชน)
2. ผศ.ดร.บุญวงศ์ ไทยอุตส่าห์	คณะวนศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ผู้จัดทำ

1. นายวิชัย ปัตถมสิงหไชย	สถาบันวิจัยและพัฒนาพื้นที่สูง (องค์การมหาชน)
2. นางสาวทิพาพรรณ อินทยา	สถาบันวิจัยและพัฒนาพื้นที่สูง (องค์การมหาชน)
3. นายสมาน ณ ลำปาง	งานป่าไม้ มูลนิธิโครงการหลวง
4. นายกิตติศักดิ์ จินดาวงค์	งานป่าไม้ มูลนิธิโครงการหลวง

HIGHLAND REDEARCH AND
DEVELOPMENT INSTITUTE
[PUBLIC ORGANIZATION]